

Особливості “Я-концепції” як чинник формування віктимної поведінки

Соціальна напруженість, що виникає під впливом екологічних катастроф, сприяє формуванню порушень адаптаційного потенціалу:

- 1) неможливість використовувати власні властивості і, відповідно, нездатність особи до оптимального функціонування та розвитку;
- 2) непродуктивна актуалізація здібностей, неадекватне соціальне функціонування, що визначає рівень реалізованих в даний момент можливостей людини;
- 3) блокада нових форм поведінки.

Ключові слова: віктим, я-концепція, соціальна напруженість, адаптаційний потенціал.

Социальная напряженность, возникающая под воздействием экологических катастроф, способствует нарушениям адаптационного потенциала:

- 1) невозможность использования потенциала личности и, соответственно, неспособность к оптимальному функционированию и развитию;
- 2) непродуктивная актуализация способностей, неадекватное социальное функционирование, определяющие уровень реализованных в данный момент возможностей человека;
- 3) блокада новых форм поведения.

Ключевые слова: виктим, я-концепция, социальная напряженность, адаптационный потенциал.

Соціальна напруженість, що виникає під впливом екологічних катастроф, є емоційним станом в групі або суспільстві в цілому, що викликаний тиском з боку природного або соціального середовища. Такий тиск триває, як правило, довго. Стан людей, зміни їхнього уявлення про себе, свої можливості викликані невідконтрольними силами природи: змінами клімату, виснаженням ресурсів, повеннями є актуальним напрямком психологічних досліджень на сучасному етапі розвитку людства.

Найбільш загальними передумовами соціальної напруженості є стійка і тривала ситуація неузгодженості між потребами, інтересами, очікуваннями групи або значної її частини, що призводить до посилення агресивності, наростання психічної втоми

і дратівливості більшості членів групи. Можна стверджувати, що соціальна напруженість виникає в суспільстві (територіальній спільноті), як мінімум, у двох випадках.

По-перше, більшість людей спочатку не чітко відчують, а потім, під час розвитку подій, усвідомлюють, що задоволення їхніх соціальних, економічних, політичних, культурних та будь-яких інших життєво важливих потреб, інтересів і прав знаходиться під загрозою або навіть стає неможливим [1].

По-друге порівняно невелика частина людей не може задовольнити свої потреби і реалізувати свої інтереси при існуючих в суспільстві умовах і транслює почуття невдоволення, страху, песимізму в соціумі.

Сукупність уявлень індивіда про себе і його самооцінка, сукупність установок, спрямованих на самого себе була виділена у певну структуру – “Я-концепцію”. Згідно з Р.Бернсом, основними елементами “Я-концепції” є:

1) когнітивна складова установки – образ “Я” , який є уявленнями індивіда про самого себе;

2) емоційно-оцінна складова – самооцінка – афективна оцінка уявлень про самого себе, що має різну інтенсивність, оскільки образ “Я” у різних людей може викликати емоції різної сили, пов’язані з прийняттям або засудженням власних характеристик;

3) потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які викликаються образом “Я” і самооцінкою [2].

Когнітивна компонента утворена переважно вербальними формами уявних або реальних понять індивіда про самого себе – сформованих особою або суспільством смислів (соціальних уявлень за С. Московічі). Л. С. Виготський вводить поняття смислового поля, під яким розуміє усвідомлену людиною актуальну ситуацію її поведінки.

Смисловою сферою складають особистісні смисли, смислові установки, смислові диспозиції, особисті цінності, смислоутворювальні мотиви та смислові конструкти. Смисли концентруються біля певних уявлень і формують смислові підсфери, або концепти. Всі смислові утворення особистості так чи інакше взаємопов’язані в єдину мережу – смисловою сферу, невіддільну від ментальності. Саме осмислення буття людиною або суспільством утворює систему цінностей, явних або неявних уявлень про бажане. Функціонування смислової сфери характеризується різними рівнями актуального безпосередньо зараз усвідомлення і самоусвідомлення та феномена свідомості і самосвідомості.

“Я-концепція” визначає, що індивід думає про себе, свої поточні характеристики і те, як бачить можливості розвитку в майбутньому.

Вона є активним джерелом інтерпретації індивідуального досвіду та уявлень про те, що має статися, а отже, сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості.

Метою даної роботи було виявлення особливості “Я-концепції” віктима. Гіпотезою дослідження є:

Відношення особи до себе є результатом діяльності самосвідомості і однією з фундаментальних її властивостей, яке впливає на формування змістовної структури і форм поведінки.

1. Адекватно усвідомлене і послідовне емоційно-ціннісне відношення особистості до себе є центральною ланкою її внутрішнього психічного світу, що створює його єдність і цілісність, погоджуючи і впорядковуючи внутрішні цінності особи, прийняті нею відносно самої себе.

2. Емоційно-ціннісне відношення особистості до себе виникає на основі переживань, включених в різні моменти самосвідомості.

3. Емоційний фон самопізнання складають різноманітні почуття та емоційні стани, пережитих в стресових ситуаціях.

4. Частина пережитого зі сфери відношення особи до себе переходить у сферу неусвідомлюваного і існує там у формі внутрішніх можливостей, емоційних резервів, потенцій та актуалізується за певних умов в поведінці в сьогоденні та створює своєрідну аперцепцію її життя в майбутньому.

“Я-концепція” особистості виконує функції регуляції поведінки у відповідних умовах. Вона включає дві великі підсистеми: особистісну ідентичність і соціальну ідентичність. Особова ідентичність відноситься до самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних особових рис. Соціальна ідентичність складається з окремих ідентифікацій і визначається належністю людини до різних соціальних категорій. Разом з особистісною ідентичністю, соціальна ідентичність є важливим регулятором самосвідомості і соціальної поведінки [3].

Методика М. Куна “Хто Я” дозволила зібрати дані для аналізу семантики “Я-концепції” осіб, включених в основну і контрольну групи. Аналіз результатів показав, що категорії “Я-концепції” базуються, подібно до будь-якої категоризації, на сприйнятті внутрішньогрупової схожості і міжгрупової відмінності. Категорії базуються на прийнятті стереотипів поведінки, а також усвідомленні її індивідуальних ознак. Вони організовані в ієрархічно класифіковану систему та існують на різних рівнях абстрагування: чим більший обсяг значень охоплює категорія, тим вищий рівень абстрагування, і кожна категорія включена в якусь іншу(вищу) категорію, якщо вона не є найвищою [4].

Міру психологічної диференціації можна представити як вимір, один з полюсів якого означає високу міру чіткості і автономності підструктур “Я-концепції” (окремих самооцінок і “Я-образів”), їх ієрархії та відносної стійкості, впорядкованості та збалансованості їх взаємодії, а протилежний полюс – розмитість, нечіткість, синкретизм, відсутність ієрархічних зв’язків і збалансованих взаємодій [5].

На феноменологічному рівні більш диференційованій “Я-концепції” відповідає висока усвідомленість і підконтрольність афективних переживань і тілесного досвіду, їх опосередкованість індивідуальними сенсами особистості. Наслідком психологічної недиференційованості і залежності є три взаємопов’язані характеристики:

1) низький ступінь афективної і когнітивної розчленованості, упереджене сприйняття власного “Я” і доступність його суб’єктивним спотворенням;

2) надзалежність від емоційного ставлення і оцінок значущих інших, низька стресостійкість і вразливість “Я-концепції” в емоційно-значущих ситуаціях;

3) вузькість і сплюснення системи індивідуальних значень, що репрезентують образ “Я” [6].

Ці положення підтверджуються порівнянням “Я-реального” і “Я-ідеального” за методикою Т. Лірі. У профілі провідних тенденцій взаємодії з оточенням представників основної групи переважає незалежно-домінантний стиль стосунків, неприйняття позиції покірності і залежності. Відмінності між “Я-реальним” і “Я-ідеальним” на статистичному рівні не виявлені, але в індивідуальних профілях вони є (присутнє середнє стандартне відхилення 2,3 бали, що в три рази більше, ніж в контрольній групі, – 0,7 бали).

Представники контрольної групи схильні до підпорядкування. Коефіцієнти домінування і дружелюбності, за тестом Т. Лірі, у них відрізняються від показників основної групи на рівні достовірності $> 0,05$ %. Виявлена відмінність ($p < 0,01$) між самооцінкою осіб основної і контрольної груп.

Методика дослідження самовідношення В. В. Століна і С.Р.Пантилеєва дала можливість констатувати, що загальний рівень самоповаги у представників контрольної групи нижчий порівняно з показниками основної групи, а найвищі розбіжності виявлені за шкалою аутосимпатії. Достовірні відмінності між групами мають місце по усіх шкалах, найбільш виражені за шкалами самовпевненості, самопоблажливості, внутрішньо-особистісної конфліктності і самозвинувачення (рівень достовірності відмінностей за критерієм Пірсона ($p < 0,01$)).

Представники основної групи впевнені у собі, що призводить до деякого зростання рівня конфліктності. Слід зауважити, що в першій і другій контрольних групах варіативна данних не дуже висока, що вказує на їх однорідність. В основній групі варіативна данних вища. Інтенсивність переживання тривоги різна.

Серед представників основної групи більшість переживає тривогу в конкретних ситуаціях, а у контрольній групі домінує генералізоване почуття тривоги. В осіб контрольної групи потреба в систематичній рефлексії поєднується з низьким рівнем розвитку самосвідомості, наявністю автоматичних захисних реакцій. В узагальненому профілі механізмів захисту(за Р. Плутчиком) в них домінують механізми витіснення, регресії і проєкції. Завдяки таким формам захисту тривога витісняється в сферу несвідомого або послаблюється.

Переживання ними тривоги корелює з низькою самооцінкою, високою сенситивністю, тенденцією до залежних стосунків. Розглядаючи структуру “Я-концепції”, Р.Бернс відмічає, що образ “Я” і самооцінка піддаються лише умовному концептуальному розрізненню, оскільки в психологічному плані вони нерозривно взаємозв’язані. Образ і оцінка свого “Я” обумовлюють певну поведінку на основі неусвідомлених суб’єктом засобів категоризації, для виявлення яких застосовувався тест 20 відповідей Куна.

Результати дослідження контрольної групи показують, що особи, включені в неї, сприймають світ як небезпечний й тому налаштовані на самозахист. Відсутність соціальної і психологічної захищеності активізує в них несвідомі регресивні механізми психічного самозахисту. Зафіксовано зниження рівня самоконтролю, схильність до пасивізації поведінки, тобто до особливо низького рівня активності. Зазвичай пасивність корелює з переважанням реактивної поведінки над ініціативною, сплюсненням емоційної сфери, низьким рівнем діяльності і спілкування, слабкою сформованістю “образу Я” та заниженою самооцінкою.

Залучення в аналіз отриманих данних теоретичних засад психоаналізу дозволяє розглядати пасивність як характеристику мети інстинктивного потягу. Мета активна, якщо суб’єкт шукає об’єкт, здатний задовольнити його(суб’єкта) бажання і потреби. Мета пасивна, якщо суб’єкт прагне до того, щоб хтось інший задовольнив ці бажання, тобто прагне стати об’єктом любові або агресії. Індивід, чия мета пасивна, може докладати значних зусиль, щоб спокусити або спровокувати іншого розрядити свої інстинктивні потяги. В цьому сенсі такий індивід активний. Однак конструктивні активні тілесні стани і акти, що сприяють реалізації,

реалістичності не формуються, що допускає, проте, активність в психічному сенсі.

Активність і пасивність, взаємодіючи, сприяють зміні функцій, регульованих “Я”, відносячись, таким чином, не лише до інстинктивної спрямованості, але і до проявів “Я”. Це відіграє важливу роль в утворенні захисних механізмів і структури характеру, рівня порогу зовнішніх проявів активності.

Віктимна поведінка осіб, що постраждали від повенів, є формою деструктивної поведінки, що відображається у стійкій стратегії взаємодії з дійсністю, оскільки є шляхом найменшого опору. Поведінка віктима має низку рівнів розвитку:

1) специфічна реакція суб’єкта на актуальну ситуацію – поведінкові акти;

2) вчинки або звичні дії, які включають притаманний для індивіда алгоритм – низку поведінкових актів. Вчинки є соціально значимою одиницею поведінки віктима, і їх мета – встановлення відповідності між соціальною ситуацією і соціальною потребою особистості.

Віктимізація – процес набуття віктимності включає формування високої тривожності, неадекватно заниженої самооцінки, з надмірною готовністю приймати позицію іншого як безсумнівно вірну, з неадекватним, а іноді патологічним потягом до підпорядкування, з пасивністю і очікуванням допомоги зі сторони.

В структурі особистості віктима тривожність є суб’єктивним проявом неблагополуччя. Рівень тривожності залежить від сили стресових чинників, негативної “Я-концепції” чи несприятливих екологічних впливів і сприяє закріпленню певних тенденцій в особистісному розвитку, поведінці індивіда, його взаємодії із соціальним середовищем.

Рівень домагань як індивідуальний стереотип вибору цілей і пов’язаний з ним феномен “афекту неадекватності” виявляється в ігноруванні факту неуспіху діяльності і небажанні визнавати самого себе винним у поразках. Цей чинник впливає на соціальну регуляцію поведінки, ефективності адаптації/дезадаптації особистості. Рівень домагань і самооцінка виявляються в критичності особистості.

Важливим показником є й аналіз ціннісних орієнтацій особистості, що утворює підстави для оцінок навколишньої дійсності та орієнтації в ній. Цінносні орієнтації визначають позицію людини та формуються при засвоєнні соціального досвіду.

Ще однією важливою характеристикою віктима є сугестивність, пов’язана зі зниженням свідомості і критичності сприйняття та реалізації деструктивних впливів за відсутністю розгорнутого логічного аналізу сприйнятої сукупності навіюваних установок та

його співвідношенням з минулим досвідом і поточним станом віктима. Сугестивність віктима, його готовність піддатися, підкоритися зовнішнім впливам багато у чому залежить також і від рівня розвитку мотиваційної сфери.

Віктимізація проявляється, передусім, в тому, що особа позбавляється можливості, сконструювати базові компетенції, необхідні їй для повноцінного соціального функціонування ситуації, що змінилася. Сенс віктимної поведінки полягає в неадекватному відображенні реальності і, відповідно відходу від реальності завдяки стереотипності певних патернів поведінки. Природні адаптаційні можливості такої людини порушені, фрустраційний поріг низький.

Така дефіцитарність створює суб'єктивне враження, що спосіб реалізації форм поведінки із засобів перетворюється на самоціль, а отже стереотипні поведінкові патерни починають визначати стиль життя і стають засобом відходу від реальності. Наявність стереотипних процесів перестає збагачувати життєвий досвід людини, порушує найважливіші функції в самопізнанні, самоствердженні. Разом з дисфункціональними процесами порушуються, спотворюються такі значимі механізми міжособистісної перцепції, як ідентифікація, емпатія, рефлексія [7].

Ці особливості приводять до наступних порушень адаптаційного потенціалу:

1) неможливість використовувати власні здібності і, відповідно, нездатність особи до оптимального функціонування і розвитку;

2) непродуктивна актуалізація здібностей, неадекватне соціальне функціонування, що визначає рівень реалізованих в даний момент можливостей людини;

3) неможливість реалізації реальних можливостей блокує перехід особистісних характеристик зі стану потенційних до стану актуальних та сприяють розвитку нових характеристик.

Дефіцит адаптаційного потенціалу особистості, в свою чергу, створює ризик адаптаційного конфлікту і характеризується:

1) дисонансом ціннісних орієнтацій і порушеннями самооцінки;

2) станом тривожності і віктимністю;

3) на поведінковому рівні – ускладненням спілкування.

Деструктивним наслідком такої ситуації є:

1) порушення соціальної сенситивності;

2) формування неадекватних навиків взаємодії, у тому числі схвалення і винагороди.

В цьому процесі сім'ю і близьке оточення розглядають як наріжний камінь репродукції пропозиційних установок, у той час

як культура окреслює кордони, спрямовує і підтримує моделі “картин світу”, які передаються з покоління в покоління. Разом сім’я і культура формують систему цінностей, почуття свого “Я”, а отже, здатність оптимально функціонувати в соціумі.

Г. Шнайдер [8] зазначає, що не існує “уроджених жертв” або “жертв від природи”. Однак, набуті людиною концепції та моделі формують передумови до перетворення індивіда в жертву: навчена беспорядність, низька пошукова активність, неадекватна копінг-поведінка і захисні механізми особистості, фізичні, психічні і соціальні риси та ознаки (якись фізичні та інші недоліки, нездатність до самозахисту або недостатня готовність до нього, фізичні, психічні особливості або соціальне положення).

Для формування віктимності основоположними є дитячі афекти в контексті стосунків матері й дитини. Ранні деструктивні впливи можуть сформувати суперечливі міжособистісні стосунки, засновані на чотирьох параметрах: “турбота”, “байдужість/відхилення”, “дозвіл на автономність/незалежність” і “гіперпротекція”. Два чинники, – “турбота” і “дозвіл на автономність / незалежність” – розцінюються як бажані. “Байдужість / відхилення” і “гіперпротекція” потенціюють ускладнення психологічної адаптації.

У програмуванні картин світу істотну роль відіграють й сімейні сценарні матриці. Такі матриці мають досить довгу хронологію і охоплюють як період до народження (образ життя бабусь і дідусів, батьків, бажаність дитини, травматичність народження), так і дитинство, юність, зрілість конкретного індивіда. Як відображення колективного та особистого досвіду, внаслідок психологічного зараження, навіювання, наслідування, конформізму ці матриці формують *епістемічні* трансформації образів. Трансформації динамічні, вони змінюються у зв’язку з:

- новими закономірностями;
- особистими характеристиками;
- новими оцінками, які є засобом і методом пізнання.

Такі зміни пов’язані із самопочуттям, системою цінностей, досвідом соціального спілкування і зазнаються віктимом як:

- втрата “Я” та залежність;
- стагнація “Я”, що сприймається як беззахисність та ізоляція;
- невпевненість; несвобода.

Цей процес має тенденцію до генералізації: виникли в одній сфері життєдіяльності, він розповсюджується на інші. Відбувається відмова від спроб вирішити завдання, які можуть бути розв’язані на основі внутрішніх ресурсів.

Самовідношення – термін, використаний для позначення специфіки відношення особи до власного “Я” – деякі автори небезпідставно розглядають як поняття більш широке, ніж самосвідомість, яке з позицій його змісту і структури розглядається як глобальна (узагальнена, інтегральна) самооцінка. Вона містить два типи атитюдів – об’єктні для “Я” як суб’єкта і суб’єктні для “Я” як суб’єкта, які визначають способи і змістовні характеристики відношення особи до зовнішнього світу і свого “Я”. Ця структура поліфункціональна і виконує функцію самовідображення, самовираження і самореалізації, збереження внутрішньої стабільності і континуальності “Я”, саморегуляції і самоконтролю.

Неадекватність відношення особи до власного “Я”, обмеженість когнітивної самоактуалізації призводять до порушень регулятивної системи взаємодії з соціальним оточенням. Зрештою формуються специфічна структура осіб, постраждалих від екологічного лиха: дублікатність “Я”; дереалізація; психічне заціпеніння; емоційна анестезія; агедонія (нездатність отримувати задоволення); соціальні страхи; ізоляція, відчуження; зниження інтенсивності мотивації; втрата орієнтації на майбутнє.

Поводження, яке адекватно враховує інших людей, обмеження соціальних структур і власні вимоги, формує соціальну компетентність. В процесі віктимізації знижується здатність приймати рішення відносно себе самого; забувати неприємні почуття і власну невпевненість; уявляти, як слід досягати мети найбільш ефективно; правильно розуміти бажання, очікування і вимоги інших людей; аналізувати сферу, визначувану соціальними структурами й установами, роль їх представників і включати ці знання у власну поведінку.

Такі зміни викликають формування “безпроблемних” стосунків, при яких соціальне функціонування не актуалізується як значиме і наповнене особистісним сенсом. В результаті ситуація, що здається проблемною для суспільства, не може стати проблемною для особи віктима, оскільки, згідно з висновками М.Аргайла, у ній відсутня блокада актуальної потреби і відчуття необхідності прийняти яке-небудь рішення, тому що ця актуальна потреба не виникає [8]. Отже, не включаються адаптивні психічні і соціальні процеси, направлені на вирішення проблеми соціального функціонування. В результаті механізми адаптації не вмикаються, а значить, не розвиваються адаптаційний потенціал і соціальна компетентність функціонування в нових умовах.

Список використаних джерел

1. Баранова Т. С. Теоретические модели социальной идентификации личности / Т. С. Баранова // Психология индивидуальных различий : [Сб. ст.] / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и В. Я. Романова. – 2-е изд. – М. : ЧеРо ; М. : МПСИ, 2002. – С.602-613.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Пер. с англ. Р.Бернс; Общ. ред. В.Я.Пилиповского. – Москва : Прогресс, 1986. – 422 с
3. Белинская Е.П. Временные аспекты “Я-концепции” и идентичности //Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140 – 147.
4. Врихт М. Л. Раусте фон Образ “Я” как подструктура личности / М. Л. Раусте фон Врихт // Психология индивидуальных различий : [Сб. ст.]: Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и В. Я. Романова. – 2-е изд. – М. : ЧеРо ; М. : МПСИ, 2002. – С.395-398 .
5. Далгатов М. М. Мотивация деятельности достижения в теориях казуальной атрибуции / М. М Далгатов // Вестник московского университета. – Сер. 14: Психология. – 2006. – № 1. – С. 71-81.
6. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е. Т. Соколова. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 215 с.
7. Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д. А. Леонтьев // Вестник МГУ. – сер. 14. – 1996. – №4.
8. Аргайл Майкл. Психология счастья / Майкл Аргайл ; общ. ред. и вступ. ст. М. В. Кларина. – М. : Прогресс, 1990. – 332 с.

Social tension as result of ecocatastrophes assists reduce of adaptation potential:

- 1) impossibility using of personality potential and, accordingly, inability to the optimal functioning and development;
- 2) inefficient actualization of capabilities, inadequate social functioning;
- 3) establish blockades new forms of behavior.

Keywords: victim, I-conception, social tension, adaptation potential.

Отримано: 21.02.2012 р.